

stichtelijkheid en veiligheid van een humanistisch geleerdenbestaan als Erasmus, om in de volle openbaarheid van het publieke leven pleitbezorger te zijn van de geplaagde, belasterde, vervolgd en mishandelde christenen, die helemaal geen nieuwlichters zijn, geen 'novarum rerum molitores', maar wier verlangen het is om terug te keren tot het geloof in zijn oorspronkelijke zuiverheid; christenen, die ook het gezag van kerkvaders en pausen gewillig aanvaarden voorzover hun leer in overeenstemming is met de Bijbel; christenen ten slotte, die allerminst oproerig zijn, maar die kunnen gelden als zeer gehoorzame en gezagsgetrouwe onderdanen. In zijn brief bezweert Calvijn de koning dat hij zich toch niet laat misleiden door die lasterpraat en valse beschuldigingen, maar dat hij als een vroom en rechtvaardig Vorst deze zijn geplaagde en vervolgd onderdanen recht verschaft.

Zoals gezegd, de bijgevoegde brief maakte de publicatie van de Institutie tot een publieke daad. Tot een daad die enigszins te vergelijken valt met Luthers verbranding van de pauselijke bul en de kerkelijke wetboeken in 1520 voor de Elsterpoort te Wittenberg. Op een Israëlitische, profetische wijze breekt het geloof heen door de officiële macht van de leugen, door het gezag en de macht van kerk en staat. Dezelfde bevrijding die Luther gevoeld heeft, toen hij uitriep: *'Ich bin hindurch!'*, moet ook Calvijn ervaren hebben bij de publicatie van zijn Institutie en koninklijke brief. De overweldigende respons die deze daad in heel Europa wekte, bewees dat er een ban was gebroken. In Genève sprak men van: *'Post tenebras lux!'* Na de duisternis is het licht doorgebroken!

'Protestant'

Het is dus de bijgevoegde beroemde brief aan de Franse koning geweest, die de publicatie van de Institutie in een kader heeft geplaatst dat sedert de kerkvader Tertullianus' Apologeticum christelijke geschriften nauwelijks meer gekend hebben. Door die brief kregen geloof en belijden en theologie een geheel nieuw en ander karakter. Het werd geloof dat als zoutend zout en lichtend licht doordrong tot in de hoogste regionen van de samenleving, van kerk en staat, van de officiële wereld. Het werd 'protestants' geloof. Het is de Leidse kerkhistoricus J.N. Bakhuizen van den Brink die hier in zijn uitnemende publicatie *Protestantse Pleidooien* (1962) op gewezen heeft. Hij toont aan hoe Calvins brief een pendant heeft in de twee brieven die in 1561 de calvinistische prediker Guido de Brès gevoegd had bij de belijdenis van de Zuid-Nederlandse hervormde gemeenten: één aan Koning Philips II en één aan de lagere overheden in de provincies. Ook die brieven zijn een pleidooi voor het goed recht der hervormingsgezinden om kerkelijk en maatschappelijk naar hun geloofsovertuiging te mogen leven. *'Wij hebben'*, aldus Bakhuizen, *'hier te maken met een nieuw soort geschriften. Naar inhoud, vorm en strekking, maar in het bijzonder ook om hun voortreffelijke stijl, die zijn*

verklaring vindt in de krachtig geïnspireerde overtuiging die de brieven hun glans verleent, zijn het pleidooien, apologieën, protesten, remonstranties, die door de drukende omstandigheden van degenen die voor hun geestelijke bevrijding strenden, werden afgedrukt. Aan één van deze beroemde historische teksten is de naam 'Protestant' te danken' (deel I, blz. 6, 7). Door dit nieuwe genre van kerkelijke geschriften, waarvan het gemeenschappelijk is dat zij zich richten tot de openbare machten waardoor zij allen ook min of meer een officieel karakter dragen, is het geloof in de zestiende eeuw weer doorgebroken in de publieke wereld van gezag en macht.

Het is de Geneefse Academie geweest die onder leiding van Calvijn en Beza (beiden theoloog en rechtsgeleerde!) vele hervormde predikers heeft gevormd in de geest van deze nieuwe geschriften. Jongelieden, die als missionarissen zijn uitgezwermd over alle landen van Europa. Hun prediking was niet vroom en stichtelijk maar strijdbaar, niet zoet en laf maar gestaald. Zij was protestants. En uit hun prediking is een geloof gegroeid dat beschouwd moet worden als moderne gestalten van de oude Europese dualiteit van kerk en staat.

8. De reële mogelijkheid van zulk een Reveil

Herleving

In verband met de verstoorde verhouding van kerk en staat en met de euvele doorwerking en gevolgen daarvan in het acuut worden van de crisis van normen en waarden in de kort achter ons liggende zestiger jaren, spraken wij over de noodzaak van een nieuw Nederlands Reveil. In het voorafgaande hoofdstuk is duidelijk geworden dat wij daaronder geen stichtelijke opwekkingsbeweging hebben te verstaan in de trant van een Angelsaksisch revival, maar een herleving van het protestants geloof, het protestants belijden en de protestantse prediking in de trant van dat nieuwe soort geschriften, dat door Bakhuizen van den Brink werd aangeduid als: 'Protestantse Pleidooien'. Geschriften als in de negentiende eeuw karakteristiek geweest zijn voor Groen van Prinsterer en zijn Christelijke Vriendenkring: Da Costa's 'Bezwaren tegen de geest der eeuw', Groens 'Ongehoof en Revolutie'. Geschriften dus, die door de druk van de tijd van hen die strijden voor de doorwerking van het geloof in kerk en staat, worden afdwongen. En, men kan waarlijk niet zeggen dat in de twintigste eeuw de druk der tijdsomstandigheden minder geweest is dan in de negentiende, noch dat de charismatisch gegrepenen ontbroken hebben wier geloof als zoutend zout, als gistend zuurdesem, als lichtend licht doorwerkte tot in de hoogste regionen van de samenleving, van de officiële wereld van kerk en staat en maatschappij. Dat is het wat ons spreken doet van de reële mogelijkheid van een nieuw Reveil ook in onze tijd. En dan denk ik niet allergeenat

aan theologen en kerkelijke ambtsdragers, maar aan lekenfiguren uit de volle breedte van het maatschappelijke en politieke leven als bij voorbeeld de eminente rechtsgeleerde Mr. Paul Scholten wiens naam ik in het voorafgaande reeds één- en andermaal genoemd en uit wiens rijke oeuvre ik ook enkele regels aangehaald heb. Wie was hij? Welke plaats heeft hij ingenomen in de jongste geschiedenis van ons vaderland?

Scholten ommekeer

Paul Scholten stamde uit een gezien protestants koopmansgeslacht. Zijn overgrootvader en grootvader zijn beiden questor-generaal van de Nederlandse Hervormde kerk geweest. Heel het leven van Paul Scholten heeft zich afgespeeld in Amsterdam. Daar bezocht hij het gymnasium, daar studeerde hij, daar was hij advocaat en later hoogleraar. In zijn afscheidsrede als hoogleraar in november 1945 stond hij erbij stil hoe hij de meest uiteenlopende vakken heeft gedoceerd: Romeins recht, Burgerlijk recht, Burgerlijk procesrecht, Encyclopaedie, Oud-Vaderlands recht en Rechtsfilosofie. Op elk vakgebied excelleerde hij, hoewel men kan zeggen dat de rechtsfilosofie zijn liefde had. Dat hing ongetwijfeld samen met een ontwikkeling in Scholtens denken, waarop zijn collega Mr. E.M. Meijers in zijn Hedenkingsrede voor de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen na Scholtens verscheiden gewezen heeft: *'Sinds 1913 vond in Scholtens geestesleven de grote ommekeer plaats. In plaats van een lauwe gematigdheid tegenover het Christelijk geloof, werd zijn houding die van een overtuigd Christen, wiens levensbeschouwing in al zijn handelen en denken tot uiting kwam.... Wanneer men Scholtens filosofische geschriften in chronologische volgorde leest, dan wordt men getroffen hoe hij steeds meer het Christelijk geloof en de Christelijke liefde als de enige en noodzakelijke grondslag van iedere rechtsidee is gaan beschouwen: de mens kan niet autonoom zichzelf plichten scheppen, achter ieder bevel, ieder gezag moet een persoon staan. Daarom valt volgens Scholten het gezag van het recht niet te begripen, indien niet de verhouding van mens tot God uitgangspunt is ...'*

Mens vraagt om gezag

In geen van zijn geschriften uit de vooroorlogse periode heeft de jurist Scholten nadrukkelijker en breedvoeriger verantwoording afgelegd van het christelijk geloof als enige en noodzakelijke grondslag van ieder rechtsidee dan in de drie voordrachten, die hij in de maanden januari en februari van het jaar 1934 gehouden heeft op uitnodiging van het Leidsch Universiteitsfonds over: *'Beginselen van Samenleving'*. Hoezeer hij zich toen al betrokken wist bij de actuele vragen van de tijd (1933 was het jaar van de ondergang van de Weimar-republiek in Duitsland en van de greep naar de macht van Adolf Hitler en het nationaal-socialisme!) bleek vooral uit de derde voordracht die handelde over *'Gezag'*. Ik citeer de eerste regels: *'Er*

gaat door onze tijd een roep om gezag. Veelal wordt die roep niet goed verstaan, hij wordt gehoord als een roep om macht. Wie hem doorgeeft schreeuwt maar al te vaak om macht. (...) De verheerlijking van de macht, die in onze dagen opkomt, is een grijpen naar een surrogaat. In zijn diepste wezen vraagt de mens om gezag ...'

Gezag: een levenshouding

De meest brandende vraag was voor Scholten het uiteenvallen van gezag en macht in de nieuwe geschiedenis. Macht zonder gezag is tirannie, dictatuur. Waarop berust echter het gezag? Het is een merkwaardig verschijnsel dat sinds de achttiende eeuw het gezag verdwenen is, althans tot geringe proporties gekrompen. Nooit is macht bij machte geweest om het gezag te herstellen. Want gezag is iets innerlijks, iets in de mens, een levenshouding. De moderne tijd heeft dat ontkend en de mens autonoom gemaakt. Gezag is daarom een woord geworden dat voor de moderne mens een bedenkelijk klank heeft en slechts het onmondige kind zou passen. Gezag heeft daarvoor zijn diepe wortels verloren en is verschrompeld tot voze en machteloze schijn of tot uiterlijke geweldpleging zonder enige resonans in 's mensen rechtsgevoel en rechtsbewustzijn.

In de publicatie van Scholtens Voordrachten staat op de eerste pagina na de titelpagina als motto gedrukt de evangelietekst Mattheüs 22:35-40: *'Hebt God lief boven alles.'* Het gezagsvacuüm waarin de moderne mens verkeert en dat hoe langer hoe meer openbaar wordt als benauwende eenzaamheid, is vervreemding van zijn innerlijk, zijn diepste wezen, zijn bestaanswortel. *'Wie'*, aldus Scholten, *'zich in zijn gewetensbeslissing tegenover God gevoelt te staan, eraart dat het Zijn gezag is, dat hem aanspreekt ... De autonome mens staat op een weeten grond, hij voelt zich zinken; hij bouwt zichzelf een voetstuk, waarop hij in hoogmoed zich heft, het houdt hem niet, als de storm van het leven blaast.'*

Consequentie

Tegenover de gezagsloze, autonome mens staat de gelovige die de gehoorzaamheid kent. *'Gehoorzaamheid wordt weer een toelicht voor ons vrouwen. Aanvaarding van Gods gezag wijst boven elk gezag uit. Het wijst elk gezag zijn grens ... Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen, dat is een woord dat wij juist in deze tijd niet mogen vergeten. Wanneer ik in mijn geweten overtuigd ben, dat God verblijdt wat een mens van mij verlangt, hoe hoog geplaatst, hoe voortreffelijk hij mag zijn, dan moet ik weigeren. Het is gemakkelijk het uit te spreken, uiterst moeilijk het vol te houden.'* Aldus sprak in 1934 de Amsterdamse jurist over het christelijk geloof als enige en noodzakelijke grondslag van de verhouding van macht en gezag, en hij deed het in het diepe besef van de acute dreiging die van de tijd waarin hij sprak, uitging op dat christelijk geloof. Tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nam de invloed van Scholten op het universitaire, maar ook op het politieke, maatschappelijke en kerkelijke leven steeds toe. En dan wordt Nederland in mei 1940 over-

weldigd door de Duitse legers en het nationaal-socialisme. Een gebeurtenis waartegen Scholten als christen, als democraat, als jurist met heel zijn welen in opstand kwam. Hij die het zijn toehoorders steeds had voorgehouden 'Gij zult Gode meer gehoorzamen dan de mensen', kon geen vrede hebben met deze brute, wrede rechtsverkrachting. Het moest tot een botsing komen met de bezettende macht. Niets ergerde hem meer dan de slapende houding van de meeste van zijn Amsterdamse collega's! In 1940 dwong zijn geloofsovertuiging hem tot een openlijke politieke positiekeuze. Zo werd hij samen met Dr. H.B. Wiardi Beckman en Prof. Mr. B.M. Telders de leider van hen die voor het behoud van de eigen inhoud van het Nederlanderschap openlijk wilden opkomen. Omdat het onder druk van de bezetter niet mogelijk bleek dat te doen in een openbare bijeenkomst, verschenen in het najaar van 1940 de niet-uitgesproken redevoeringen in druk onder de veelzeggende titel 'Den Vaderlant ghetrouwe'. Het onderwerp van Scholtens rede was: Christelijke Vrijheid en Nederlanderschap.

Kern Nederlands bewustzijn: christelijke vrijheid

Gezien de boodschap die erin uitgedragen werd en de dreigende omstandigheden waaronder zij geconcipieerd en gepubliceerd is, kan men met recht en reden spreken van een 'Protestants Pleidooi' in de zin als waarin de kerkhistoricus J.N. Bakhuizen van den Brink daarover schreef. 'Ik ben', zo luiden de eerste regels van Scholtens later gepubliceerde rede, 'een man van wetenschap, maar nu zozeer doordrongen van het grote actuele belang van het onderwerp, dat ik, ofschoon ik tot heden buiten alle actieve politiek heb gestaan, mij wel beschikbaar moest stellen. (...) Wij verlangen dat Gij, wat vaderland is, zo sterk mogelijk beleeft, U er innerlijk zo krachtig mogelijk door bewogen gevoelt; wij verlangen tegelijkertijd, dat Gij U zo helder mogelijk bewust wordt, wat nu in uw voorstellingen en gevoelens aan vaderland verbonden, voor U het eigenlijke is. (...) Mij is gevraagd een woord van protestant-christelijke zijde te spreken. Ik wens dit te doen in deze zin, dat ik juist die protestant-christelijke kijk op ons land en onze situatie zo duidelijk mogelijk doe uitkomen. Ik kan dit alleen historisch doen. Een volk is een historische, niet een biologische grootheid. (...) En nu is voor mij dit de gedachte die de kern is van het vaderlands, Nederlands bewustzijn, dat hier de christelijke vrijheid dit volk tot een eenheid, een gemeenschap liever, heeft gemaakt; en dat van haar uit de strijd is gevoerd, die hier bond, wat telkens weer uit elkaar scheen te spatten.'

Geloofsstrijd

Om Scholtens protestant-christelijke kijk op ons land en onze historie duidelijk te maken, halen we nog een passage aan uit zijn rede: 'Ons land is tot één geworden door de strijd voor de geloofsvrijheid. De christelijke vrijheid is de grondslag van ons volksbestaan. (...) De lastbrief, die Willem van Oranje aan zijn broeder Lodewijk gaf om troepen te werven, zegt het: 'Dat moest

geschieden in de naam van de 'liberteit van religie en consciëntie' – voor de vrijheid van geloof en geweten...'. Die strijd was tenslotte een geloofsstrijd. Wij in deze tijd mogen het uitspreken. Wij ervaren het als wij vanuit ons heden ons in die strijd verdiepen. Het Wilhelmus is ons levend geworden. Niemand kan betwisten dat het voor alles, geheel, geloofslid is.'

Oproep

De rede eindigde met deze indrukwekkende oproep: 'Ziet, mijn hoorders, de tegenspoed is thans over ons gekomen. Wij zijn verslagen en moeten ons onderwerpen. Doch één ding weten wij. Alleen dan zijn wij goede Nederlanders, als wij ook in die onderwerping pal staan voor onze geestelijke vrijheid; als ook van ons gezegd kan worden:

'Standvastig is gebleven
Mijn hart in tegenspoed.'

Niet vrijblijvend

Ofschoon Paul Scholten al sinds jaar en dag een man van groot wetenschappelijk en moreel gezag was, lijdt het geen twijfel dat de tijd van de Duitse bezetting aan zijn optreden en spreken een bijzonder accent en een bijzondere klem gegeven heeft. Hij is zichzelf dat ook bewust geweest. Het was een spreken en optreden geworden dat alle schijn van vrijblijvendheid had afgelegd en diepe ernst was geworden. Het was een optreden en spreken geworden dat hem door de druk van de tijd was afgedwongen. Zijn geloof en consciëntie drongen hem ertoe. Typerend is in dat opzicht zijn kritische beoordeling van de in 1938 verschenen cultuurfilosofische studie van de Leidse historicus Huizinga 'Homo ludens', over het spelelement in de cultuur. Zijn reactie op het boek was: 'Recht is ernst. Als er één ding is, dat thans in de menschen moet worden ingehamerd, dan is het dit. Het is ontwaar, dat recht spel zou zijn...'

Ernst

Van de diepe ernst in zijn benadering van de vragen die sinds de Duitse overval onder het volk leefden, heeft Scholten achteraf in zijn afscheidsrede van de Universiteit van Amsterdam op 25 oktober 1945 zich rekenschap gegeven. Hij vertelt in die rede hoe mei 1940 een cesuur in zijn leven is geweest. 'Ik wil dat, als ik hier nu een woord van afscheid sta te spreken, het U, mijne hoorders, en mij zelf duidelijk moet zijn dat dit een woord is na de inval van mei 1940, na vijf jaren en welke jaren! – van bezetting, na de bevrijding... Wij waren rechteloos. Doch dit was de winst, die uit verlies voortkwam: in het lijden was in ons het besef van recht.'

Het was dat besef van recht en gerechtigheid dat professor Scholten ook heeft gemaakt tot de instigator van het eerste verzet van de kerken tegen de

bezettende macht. Daarbij ging het immers om drie wezenlijke facetten van het recht: de volslagen rechteloosheid van de bevolking, de onbarmhartigheid tegen de joden en het het stelselmatig opdringen van het nationaal-socialisme. Dat de gezamenlijke kerken, geroepen om de geestelijke goederen der bevolking te verdedigen, de rechteloosheid vooropstelden, toont van hoe hoge waarde het recht is en wat de roeping van de overheid is.

Recht: Gods gebod

Het is dus de cesuur van de oorlog geweest, die de wetenschapsmens en christen-rechtsgeleerde Paul Scholten 'fel en bewogen' heeft gemaakt, zoals hij het achteraf uitdrukt in zijn afscheidsrede. Door de bittere ervaring van wrede tirannie en bodemloos onrecht is hij zich niet alleen de hoge waarde van het recht, maar ook de diepe oorsprong van het recht klaarder dan ooit bewust geworden. Wij staan ermee op de grens van de theologie. Is rechtsgeleerdheid hier nog zelfstandig? Raakt zij hier niet het gebied van het geloof, van de godsdienst? Het is toch niet te loochenen dat men hier moet spreken van 'geboden', dat wat ons van Boven geboden is en wat vóór ons staat met een aanspraak, waarop geen appèl mogelijk is. 'Doe dit, en gij zult leven'. Hier is alleen sprake van gehoorzaamheid of ongehoorzaamheid. Over een gebod beschikken wij niet, maar daarin is over ons beschikt. Dat besef maakt de ware rechtsgelerde. Het gaat hem in het recht om de gerechtigheid, om het gebod Gods. Hoevelen hebben in de oorlog en bezetting het recht niet zó ervaren en het met hun leven bezegeld! Zij stonden weer in de belijdenis van ons volkslied: 'God den Heere, de hoogste mijes-teit, te moeten obedieren in der gerechtigheid'.

In hun geest is elk jaar in de meidagen de bevrijding van land en volk, van staat en kerk herdacht en gevierd. In de geest van figuren als Mr. Robert Baelde, Mr. Walraven van Hall, Prof. Titus Brandsma. Figuren als de vijftien Geuzen, hervormd en gereformeerd, die op 14 maart 1941 uit de gevangenis te Scheveningen in vrachtauto's naar de Waalsdorpervlakte werden gevoerd om te worden gefusilleerd en die, toen zij de gevangendeuren uitliepen, gezamenlijk het psalmvers zongen:

'Dan ga ik op tot Gods altaren,
tot God, mijn God, de bron van vreugd (...)
die na kortstondig ongeneugt
mij eindeloos verheugt' (Psalm 43:4).

Ja, in de geest van allen wier ultieme verzet tegen tirannie, tegen rechteloosheid, tegen onbarmhartigheid verwoord is door de dichter Jan Campert in het lied der achtien doden. Zó is in die bange jaren als een twintigste-eeuwse pendant van de zestiende-eeuwse 'Nederlandtsche Gedenck-Clanck' van Adriaen Valerius het 'Geuzenliedboek 1940-1945' geboren. Dat was toch een Nederlands Reveil!

Teloorgang

Helaas moet worden vastgesteld dat sinds de zestiger jaren veel van de glans en gloed van de herdenking der doden is verloren gegaan. Zeker, er wordt ook sindsdien nog wel gerept van het hoge goed van recht en gerechtigheid, van normen en waarden, maar die hebben hun ultieme karakter verloren. Zij worden niet meer gekend in hun laatste ernst, in hun religieuze diepte. Het is of niet meer beseft wordt, dat recht geworteld is in gerechtigheid en dat bij het zoeken naar gerechtigheid heilige grond betreden wordt. Gerechtigheid heeft haar woning in de tempel, gelijk in Israël. Als gevolg van de teloorgang van de felheid en bewogenheid in de trouw aan de rechtsbeginselen die zo kenmerkend waren voor de na-oorlogse generaties, wordt uiteraard binnen de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam de herinnering aan Mr. Paul Scholten als één harer coryfeeën een steeds zwaarder last. Op een recente conferentie, belegd door het Paul Scholten Instituut (30 juni 1995) sprak één der universitaire docenten de ommeuze woorden: 'Ik acht het bezwaarlijk dat Scholtens rechtsleer zo in elkaar zit, dat er niet aan te ontkomen valt dat daar een geloofsbelijdenis aan wordt verbonden' (De actualiteit van Paul Scholten, Nijmegen, 1996, blz. 50). Op het brede veld van de vaderlandse rechtsgeleerdheid is de afwijzing van Scholten nog veel nadrukkelijker. Wij verwijzen naar de provocerende uitspraken van de Delftse hoogleraar P.H. Cliteur in NRC Handelsblad van 20-9-1996: 'Als godsdienst tweeduizend jaar lang invloed heeft gehad op onze moraal, dan hebben we het tweeduizend jaar verkeerd gedaan. We moeten de publieke moraal bevrijden van die verontreinigende factor'.

Overduidelijk treedt hier aan het daglicht hoe sterk de secularisatie, dat is de ontkerkelijking en godsvervreemding, sinds de zestiger jaren in de Nederlandse samenleving is doorgedrongen! Wij zijn er echter diep van overtuigd dat het hier de spraakmakende bovenlaag, de culturele en intellectuele elite van ons volk betreft. Nog altijd is er een diepe onderlaag voor wie geloof, godsdienst de enig ware legitimatie is van recht en gerechtigheid, van macht en gezag, van normen en waarden. Hoe kunnen zij zich echter gelden laten als minoriteit van kleine luyden tegen deze overmacht van intellectuele superioriteit? Zij verkeren daarover in grote verlegenheid.

'Er staat geschreven - Er is geschied!'

Zij zullen in die smadelijke verlegenheid blijven steken tot zij ontwaken in felheid en bewogenheid van geest, als eertijds hun geestelijke voorouders in de tijd van de Hervorming en in de tijd van Da Costa, Groen van Prinsterer en meest recent Paul Scholten, om dan de volle actualiteit te herontdekken van het theologische adagium 'Er staat geschreven en er is geschied'. Hoe overmachtig staan zij met dit adagium tegenover de 'diepzinnige filosofen, de knappe politici, de veldoeners van het moderne Europa', tegenover 'de geleerden uit de school van het humanisme en het liberalisme' (Groen van

Prinsterer, *La nationalité religieuse*, 1867). Hun kennis en geleerdheid strekt zich immers niet verder uit dan de grenzen van het menselijk intellect. En juist aan die grenzen openbaart zich het mysterie van het goddelijke, het ultieme, het eeuwige. *'Vuur, God van Abraham, God van Izaäk, God van Jakob. Niet van filosofen en geleerden. Zekerheid. Zekerheid. Gevoel. Vreugde. Vrede. Dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen, de enige ware God, en Jezus Christus, die Gij gezonden hebt'* (Pascal, *Mémorial*).

Uit die herontdekking wordt een nieuw Reveil geboren.